

Др. ІВАН ФРАНКО.

П О Е М А
ПРО
СОТВОРЕНЄ СЬВІТА.

ВЛАДОМ „НОВОГО ГРОМАДСЬКОГО ГОЛОСУ“.

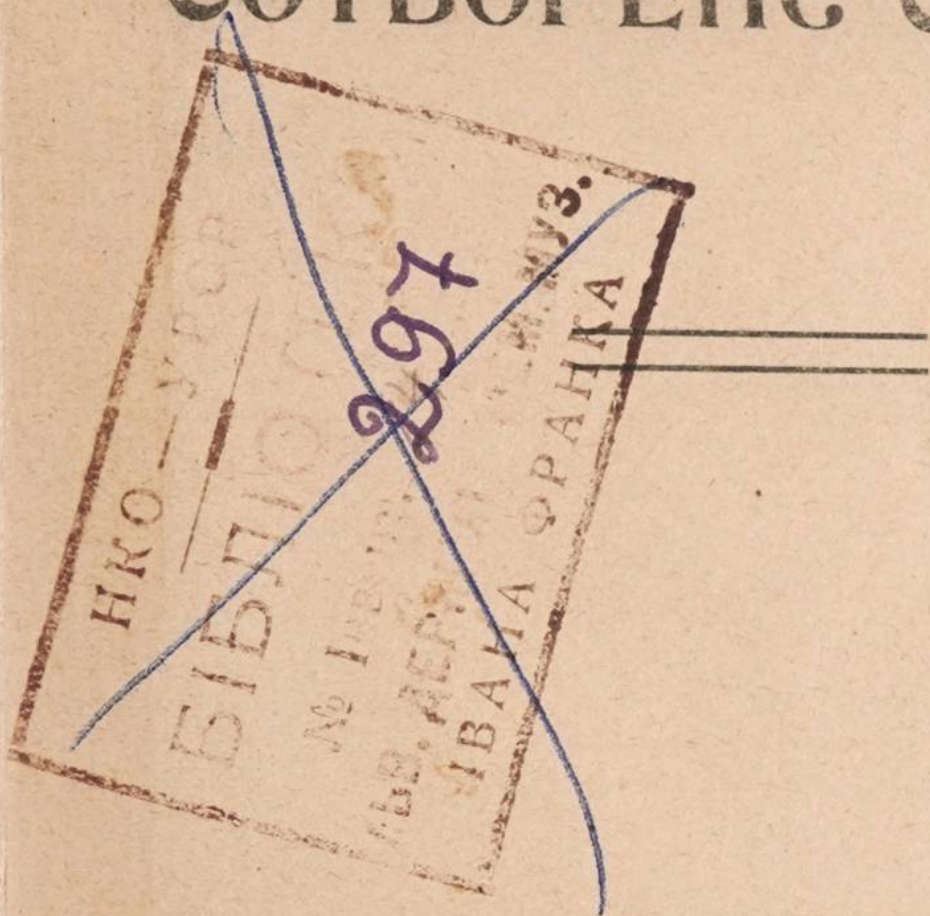
ЛЬВІВ 1905.

З друкарні Народової Манецких.

583
ІВАН ФРАНКО.

891.79-3
Ф-83

ПОЕМА
ПРО
СОТВОРЕНЄ СЬВІТА.

НАКЛАДОМ „НОВОГО ГРОМАДСЬКОГО ГОЛОСУ“.

ЛЬВІВ 1905.

З друкарні Народової Манецких.

I.

Наші поборники правовірности, а властиво темноти та безмисности серед народа дуже сердять ся на нас, що ми силкуємо ся не лише осьвіченим верствам, але й простому народови подавати здобутки новочасної науки. Особливо не люблять ті праведники, коли згадати за Дарвіна, хоча жаден із них певно не пробував читати Дарвінових писань. Сердить їх у Дарвіна — і се справді сьмішна й сумна річ — не те, що є в його писаннях, а більше те, чого в них нема, але що інші виводили з них. Коли який панотчик із тих нових та ярих, що нюхали так званої римської науки (наукою можна назвати її з таким самим правом, як чемарицю пашею) згадає про Дарвіна, то зараз певно почуєте від нього слова: „Дарвін! Ага, то той безбожник, що поважив ся доказувати, буцім то чоловік походить від малпи!“ Тимчасом хто читав пильно Дарвінові писання, той знає, що Дарвін зовсім не був безбожником, а тільки так званим агностиком, що по своєму був чоловік глибоко релігійний і зовсім не говорив ані не навчав, що чоловік походить від малпи, а тільки доказував, що теперішні люди походять від якихось предків, що в будові свого тіла мали багато спільного з теперішніми малпами, або іншими словами, що теперішні люди і тепе-

рішні мални мали колись перед мільйонами літ спільних предків.

Перед мільйонами літ! — скаже дехто з тих, що читали або в школі вчили ся біблійну історію. — Хибаж перед мільйонами літ була яка земля, було сонце, було небо? Адже в письмі святім говорить ся, що небо й землю сотворив Бог не швише, як чотири тисячі літ перед Христовим різдвом і що, значить, від сотворення світа до тепер минуло не більше як 6000 літ.

Ну, в письмі святім — скажемо ми на се, — так докладно той рахунок не вичислений, хоч певна річ, що числячи на підставі названих там „родів“, одержимо суму мало що більшу. Але сьогодні вже кожному ясно, що ті біблійні обрахунки не мають ніякої вартости і були зроблені в дуже пізніх часах жидівськими рабінами. В Єгипті та Вавилоні за остатніх сто літ повикопувано та повідчитувано багато записок, будівель і взагалі слідів людського життя, навіть літописів старих царів, із яких вичислено, що на 4.000 літ перед Христом у тих краях не тільки жили вже люди, але стояли укріплені міста, були держави, було вже відоме письмо, значить, ті люди мусіли вже прожити там багато сот або й тисяч літ розвою. Отже тут не треба було Дарвіна, щоб доказати, що біблійні оповідання про початок світа бодай що до означення часу на 4—5 тисяч літ перед Христом не мають ніякої підстави.

Але означенє часу, се ще не велика річ. Могли собі пізнійші рабіни повставляти в старі книги нісенітниці, що Адам жив 930 а Матусаїл 980 літ, що від сотворення світа до потопа було 2 500, а від потопа до народження Христа друге стільки літ. Сі цифри певно так собі, жидівська забавка, бо Жиди здавна любили бавити ся рахунками. Але саме оповіданє про сотворенє світа! Адже воно виразне й ясне! І не досить того, що виразне й ясне;

воно написане великим жидівським законодавцем і пророком Мойсеем, який чув його з уст самого Пана Бога або взагалі мав від нього обявлену правду. Значить, се оповідане, се слова самого Бога (бож ніхто инший не був при тім і не міг того знати), і не вірити йому значить не вірити самому Богу. Так говорять поборники правовірності і задля того вони так сердять ся на Дарвіна і на інших новочасних учених, бо ті відважили ся не вірити сьому оповіданю, якому вірено більше як дві тисячі літ, і почали людськими способами, дослідом, огляданем природи та порівнанем ріжних явищ доходити до того, чи не дасть ся сей великий і таємний факт — сотворене сьвіта й чоловіка — пояснити иншим, натуральним і науковим, а не чудесним способом. Бож сотворене сьвіта з нічого, виліплене чоловіка з глини і оживлене його одним хухом у ніздрі, сотворене жінки з чоловічого ребра, все се чуда, які по біблійному оповіданю діяли ся лиш раз і перечать усім законам природного життя, які ми знаємо і які визначають ся власне тим, що дійстують постійно, все і всюди однаково.

Коли одна громада вчених — а до тих власне належав Дарвін — шукала тих натуральних пояснень повстання всього сьвіта, землі й людей, — то инша громада звернула увагу на самі біблійні оповідання. Коли се слово боже сказане людям устами Мойсея чи інших пророків, то мусить у тім божім слові бути найвисша правда і тільки правда, мусить бути найглубша мудрість, справедливість і красота. І справді цілі тисячолітя люди вірили, що так воно й є, що сьвяте письмо стоїть недосяжно висше понад усі людські писання. Але коли зачали ближше придивляти ся до тих книг, повіднаходили в них багато таких річий, що прийшло ся хитати головами. Вже те одно, що в тих книгах було багато неясного і незрону-

мілого, мусіло зацукати не одного. Як же се? Коли Бог у тих квігах хотів объявити людям свою волю і свою правду, то чому не зробив сього так ясно, щоб усі люди могли зрозуміти його слова? Переважна часть тих квіг була писана по гебрайськи, мовою малесенького народа, що в найкращу добу свого політичного життя заселявав країну мало чим більшу від Галичини. Що більше, сам той народ уже на пару сот літ перед Христом забув свою мову і вона зробила ся у нього чисто церковною мовою, мало зрозумілою для наредної маси, так як у нас церковна славянщина, а для Італіянців латина. І ще одно: в тих гебрайських квігах, бодай у значній їх части, Бог виступає як Бог самих тільки Жидів; він велить їм без пощади вбивати людей иншої національности і дуже остро остерігає їх, щоб не піддавали ся богам тих инших народів. Виходить так, що той жидівський Бог, хоч раз у раз говорить про себе, що він сотворив небо і землю, все таки бачить обік себе якихось инших богів і дуже ве любить, аби хто з того вибраного народа кланяв ся їм. Усе те були річи які собі хочете, але певно не вияви найвисшої мудрости і найвисшої правди.

Вчитуючи ся пильно в ті сьвяті жидівські квіги, люди побачили далі між ними численні суперечности. В одній квізі про якусь річ говорить ся так, а в другій про ту саму річ інакше. Деж властиво та Богом объявлена правда? Що більше, показало ся, що дуж часто в одній і тій самій квізі про одну й ту саму річ на одній стороні говорить ся так, а на другій інакше. Побільшували лихо ще жидівські і христіянські богослови, які вже з давен-давна бачили ті суперечности і силкували ся позамазувати та повирівнювати їх. Але що кождий чинив се своїм способом, кождий інакше і кождий жадав для себе віри, то й вий-

шло замість загальної згоди правдиве замішанє і суперечки без кінця, а ясности та єдності не було.

Ба ні, чим далі, тим більші труднощі насували ся. Коли почали відкопувати та відчитувати старі державні та релігійні написи, книги та записки Єгипта, Вавилону, Асирії та інших країв, із якими старі Жиди мали зв'язки, показало ся, що в жидівських оповіданнях записаних у письмі сьвятому містить ся багато невірного, хибного та зовсім видуманого; що про найважніші події жидівського життя, які будім то мало до гори дном не перевертали сусідних держав, ті держави не лишили ніякої памяти: адже й дози вчені даремно силкують ся у незлічених єгипетських записках та написах віднайти бодай слід побуту Жидів у єгипетській неволі та виходу з неї, супроводженого такою масою чудес, губернаторства Йосифового, затоплення Фараона і т. п. І тут мусіло насунути ся питанє: коли в жидівськїм сьвятїм письмі обявлена Богом правда, то як міг Бог робити такі помилки?

Дехто говорив, що правда, висока і безоглядна, містить ся не в тих нїби історичних оповіданнях про Жидів, їх королїв, війни і т. п. Се діла людські, їх писали люди і могли помиляти ся. Висока божеська правда лежить лише в тих наказах, у тих моральних приписах, які дає Бог через уста Мойсея і пророків. Алеж бо й з тими приписами не ліпше. Найбільша часть тих приписів, поміщених у так званих Мойсеевих книгах, відносить ся до обрядів, празників, одежі, постів і інших таких річий; де-що з них заховують і доси Жиди, але великої части або не заховували ніколи, або давно вже перестали заховувати. Далі велика часть тих нїби божих слів, переданих нам у книгах Мойсея і пророків, містить погані про-

клятья на різні народи, погрози та лайки, по на-
шому розумінню зовсім негідні божого імени.

А в кінці малесенька часть чисто моральних
приписів, якось прим. відомі десять заповідей бо-
жих, містять у собі вимоги зовсім не такої висо-
кої моралі, щоб можна вважати їх впливом бо-
жої премудрости. Таким чином ми дійшли до то-
го, що так звані Мойсееві і інші гебрейські книги,
хоч являють ся нам духовими пам'ятками шано-
вної старовини і дуже цікавого народу, який много
сот літ перед Христовим різдвом дійшов до по-
няття одного Бога і за віру в нього зумів твердо
постояти, все таки не можуть уважати ся сим-
волом божої премудрости, непомильним та обов'язко-
вим для всіх людей і всіх часів, а були творами
людей, виявляють людські хиби й помилки.

II.

Про сотворенє сьвіта і початки людського роду оповідає перша книга Мойсеева, і для того поки говорити про саме те оповіданє, треба нам хоч коротко сказати про Мойсея та його писаня.

Наша церков учить, що Мойсей був великий пророк і чудотворець жидівський, що він з наказу божого вивів Жидів із єгипетської неволі, що в Синайській пустині Бог покликав його на гору і там дав йому закон для Жидів, що Мойсей потім сорок літ водив Жидів по пустині, простуючи до обіцяної землі Палестини, але сам умер не дійшовши до неї. Все се вчить наша церков на підставі жидівських книг, званих Мойсеевими, в яких оповідаєть ся про діла і промови Мойсея і подаєть ся закони, дані ним із божого наказу жидівському народови. Та не досить того: наша церков, ідучи за оповіданнями жидівських рабів, стоїть на тім, що ті книги написав сам Мойсей, значить, найперший і наочний свідок усього того, що робило ся; те, чого він не бачив (отже про сотворенє та потопу сьвіта, про патріархів і т. и.), він написав із оповідань самого Бога, що являв ся йому лицем до лица.

Тих Мойсеевих книг маємо п'ять; по церковному вони називаються: Книга Битія, Книга Виходу, Книга Чисел, Книга Левітів і Книга Другого Закону. Сі книги були написані гебрейською мовою, але ті титули не стоять у гебрейським письмі; там ті Мойсееві книги не мають ніяких титулів, а рабіни поназивали їх лише від першого слова, яким зачинається кожна книга. Отже першу книгу називають Берешіт, бо тим словом вона зачинається (воно значить „на початку“), другу Елле шемот (отсе імена), третю Ваїкра (він назвав), четверту Бамідбар (у пустині), а п'яту Елле гад-дебарім (отсе промови). Усіх п'ять книг разом Жиди називають Тора (по виговору наших Жидів Тойра), себ то закон. Перекладаючи жидівські книги на грецьку мову їм подавано титули хоч троха (певно, що не зовсім) відповідні до змісту. Отже першу книгу Греки називали Генезеон, себ то книга родів, хоча відповіднійше було-б назвати її книгою початків; п'яту книгу названо Другим законом зовсім невідповідно, бо той, хто писав сю книгу, писав зовсім так, як коли-б ніякого иншого закону у Жидів не було і його книга являється власне першим законом.

Перечитуючи пильно ті Мойсееві книги вчені люди швидко переконалися, що признавати їх написане Мойсееви нема ніякої підстави. Раз те, що в самих книгах ніде не кажеся, буцім то їх написав Мойсей; навпаки, скрізь у них говорить ся про Мойсея в третій особі, як про чоловіка постороннього, а в остатній книзі оповідається ся навіть про смерть і похорон Мойсея; значить, сього вже певно не міг написати сам Мойсей. Правда, ся обставина, що в книгах про Мойсея говорить ся в третій особі, ще сама не значила би нічого, бо і в інших письменствах зна-

ходимо книги, де люди пишуть про себе самих у третій особі, приміром грецька книжка славного Атевця Ксенофонта про похід Греків до Персії, або латинські спомини великого римського полководця Юлія Цезара. Але єсть у Мойсеевих книгах інші докази на те, що їх не писав Мойсей.

Поверед усього законодавство. В книгах говорить ся, що Бог через Мойсея дав Жидам закон у пустині; в тих частях книг, де оповідається про різні пригоди, все видно так, що Жиди живуть у пустині як народ кочовий, який мандрує з місця на місце. Тимчасом законодавство відноситься ся зовсім не до кочового, а до осілого народу, такого, що живе по селах і містах, займається рільництвом, садівництвом та плеканєм худоби; що більше, майже скрізь у тих законах проводить ся думка, що всі Жиди повинні сповняти свої релігійні потреби в однім місці, давати данини одному храмови, яким був єрусалимський храм не в початках державного життя Жидів, але аж по їх повероті з вавилонської неволі. Виходить так, що Мойсей, пробуваючи в пустині, давав Жидам закони не такі, які були відповідні для їх тодішнього життя, але такі, що мали вийти в життя за 100 чи навіть 500 літ, і Жиди будім то тутже заприсягали сьвято виконувати те, чого в їх положеві не то не могли виконувати, але навіть не могли гаразд розуміти. Ось чому вчені люди догадують ся, що ті закони не могли бути писані в пустині для кочовників, а мусіли бути зложені тоді, коли Жиди вже осіли ся в Палестині, і що невідомі нам законодавці тільки підсунули їх під імя Мойсея, щоб надати їм більше поваги.

Але се ще не все. Жидівський народ має ще інші книги, що також належать до сьвятого письма, книги історичні та пророчські з часів, коли

Жиди жили в Палестині і мали своїх царів і свою державу. Отже то цікава річ, що жидна з тих книг нічогоісінько не згадує про ті ніби то найстарші Мойсееві книги, які повинні-б бути основою всього релігійного та громадського життя: ані жидівські царі Давид, Соломон та їх наступники аж до вавилонської неволі, ані жидівські пророки такі як Амос, Єремія, Ісаія, нічогоісінько не знають про Мойсееві книги і про Мойсеїв закон. Навпаки, пророки в своїх писаннях голосять віру та науку в значній мірі противну від тої, яка голосить ся в Мойсеевих книгах: бо коли Мойсееві книги кладуть величезну вагу на жертви та приноси, то пророки раз у раз говорять, що Бог не хоче від людей жертв, брідить ся їх приносами, що дим і кров різаних та палених звірів зовсім неприємні йому. Аж пару сот літ пізнійше, коли жидівська держава пропала безповоротно, розбита Ассирійцями та Вавилонцями, і коли останки жидівського народу за дозволом Персів вернули з довголітної (70 літної) вавилонської неволі назад до Палестини, аж у тих часах, на 500 чи 400 літ перед Христовим різдвом Жиди роблять ся чимось таким, що відповідає Мойсеевим законам: се вже не народ, а церква; на чолі їх стоїть не король, а архієрей; обік нього стоять не пророки, а книжники (рабіни); увесь той люд має лиш один храм у Єрусалимі, а окрема верства людей, розсипаних по всім краю — Левітів — має привілей жити без праці, тільки з жертв і десятин, які вся решта людности мусять приносити для храму. Ті жертви означені та описані масою приписів, які були зовсім невідомі давнійше, за самотійного політичного життя Жидів, і очевидно не могли бути 700 літ швидше написані Мойсеєм, хоч тепер їх видавано під його іменем.

Маємо ще один дуже важний доказ на те, що так звані Мойсееві книги в тій формі, як їх читаємо тепер, були списані не Мойсеем на 1000 літ перед Христом, а жидівськими рабінами та архієреями по повороті Жидів із вавилонської неволі. Сей доказ, се мова тих книг.

Я вже згадував що сьвяті книги Жидів, у тім числі й тзв. Мойсееві книги, написані гебрейською мовою, якою говорили Жиди тоді, коли мали свою державу, але яку потім, вернувши з вавилонської неволі, звільна забували, замінюючи її так званою халдейською або арамейською. За часів, коли жив на сьвіті Ісус Христос, стара гебрейська мова була вже мертва; її розуміли, нею писали тільки книжники, рабіни, а простий народ говорив по арамейськи. Книжники не лише розуміли стару гебрейську мову, але пробували й писати нею, хоча, розуміється, не могли иноді встерегти ся того, щоб до старої мови не домішати дещо троха й нової арамейщини. Отже придивляючи ся до тзв. Мойсеевих книг учені язикознавці добачили, що й мова тих книг має декуди домішки такої арамейщини. Як би їх був писав Мойсей у Синайській пустині на 1000 літ перед Христом, то такі домішки були би зовсім неможливі, бо тоді й самої арамейщини ще й на сьвіті не було, бо ся мова виробила ся аж пізнійше, під вавилонським панованєм.

Але й се ще не все. Чим пильнійше вчені люди придивлялися до тих ніби Мойсеевих книг, тим більше цікавих та несподіваних прикмет знаходили в них. Ще в р. 1753 один французський лікар Астрік завважив, що в ріжних місцях Мойсеевих книг для означення Бога вживається не однакове жидівське слово; а власне в одних оповіданнях Бог називається Ягвег, а в інших для означення Бога вживається слово Ель'огім, а се слово єсть число множене від назви Ель. Астрік доказував на тій підставі, що Мойсей пишучи свої

книги не користувався ані безпосереднім божим вітхненем, ані устними оповіданнями народними, але мав під руками два писані твори, дві окремі повісті: в одній із них Бог називався іменем Ягвег, а в другій Ельогім. Мойсей зліпив із обох сих оповідань свою книгу тим способом, що все належне до одної події списував з обох оповідань до купи, не вважаючи на те, чи в тих оповіданнях були які суперечности, чи ні. Інші вчені почали відрізняти оповідання історичні від частин законодапних; з часом показалося, що навіть розділивши оповідання з іменем Ягвег від тих, де Бога називають Ельогім, не усувається всіх трудностей.

Ті уступи, де Бог називається Ягвег, зведено до купи і так само ті, де Бог називається іменем Ельогім; показалося, що одні й другі творять більше менше цілість, немов дві окремі книги, писані двома окремими авторами; першого названо Ягвістом, а другого Ельогістом. Але давня Астрікова думка, що се були дві окремі книги, з яких черпав той, хто укладав тзв. Мойсееві книги, не справдилася. Показалося, що й Ягвіст і Ельогіст містять у собі дуже ріжнородний матеріал, що се не були дві ріжні книги, написані двома людьми, але радше дві збірки ріжнородного матеріалу, записуваного з устних оповідань ріжними людьми і пізнійше зведеного сяк-так в одну цілість, при чім одно врізувало, инше дрібку штукувало, але загалом давні перекази заношено досить вірно. Але сі два жерела не вичерпували всеї маси того, що містить ся в тзв. Мойсеевих книгах. Власне всі уступи законодапного змісту не підходять ані змістом, ані мовою ані до Ягвіста, ані до Ельогіста; за почином берлінського вченого Вельгавзена їх виділено в окрему книгу, яку названо Книгою жерців; крім чисто законодапних місць до сеї книги прийшло ся причислити також деякі оповідання, приміром, зараз покладене на початку пер-

шої книги оповідане про сотворене сьвіта

Але й сі три писання не були одинокими складовими частями, з яких склеєно тзв. Мойсееві книги; скрізь у їх текстї попадають ся ще якісь посторонні дописки, додатки, шматочки оповідань, які ведуть нам догадувати ся, що збірок в роді Ягвіста й Ельогіста було більше; се значить, різні школи чи різні громади людей у різних часах записували з уст люду або й перероблювали по своєму народні перекази та відомости; пізнйше книжники зібравши ті давні записки, брали з них те, що їм було до вподоби, додаючи скрізь, де їм се видавало ся можливим, уступи з Книги жерців, і так повстали ті книги, прозвані Мойсеевими. Значить, праця, яку по старим рабінським та християнським переказам мав написати один чоловік Мойсей на яких 1000 років перед Христом, по новійшим дослідам була зложена 400—500 літ пізнйше з багатьох ріжнородних частин, зложена для певної ціли — утвердження верховенства єрусалимського храма і верховодства попівської верстви Левітів над жидівським народом і зложена не одним чоловіком, не відразу, а протягом кільком поколінь.

Так виглядає в сьвітлі новочасної науки та книга, якій наші богослови хочуть признавати більшу правдивість, як працям цілої великої громади вчених людей, дослідників природи, що все жите посьвячують на висліджене правди, не дбаючи на власну користь, і працюють при помочи безмірно вдосконалених інструментів, роблять тисячні проби, коштовні подорожі, мають під руками величезні музеї і в книгах зібрані досліди всіх людських поколінь. Справді читаючи всі ті громи і всі ті свари наших богословів на новочасну науку та її здобутки мимоволі згадуєш слова одного німецького поета, ~~що ті люди хочуть своїми реверендами закрити сонце.~~

III.

Тепер я можу приступити до самої річі, то значить, до роздівлення біблійного оповідання про сотворенє сьвіта. Та попереду ще одно застереженє і одна просьба до тих, що схочуть уважно і з користю прочитати отсю розвідку.

Застереженє таке, що всі ті уваги, які я тут подав і далі ще подам, зовсім не мої власні. Я не висав собі тут нічогоїсїнько з пальця і не жадаю від кого, щоб вірив мені на слово. Я подаю здобутки новійшої науки, а властиво лише маленький вибір із багатого скарбу тих здобутків. А ся новіша наука визначаєть ся власне тим, що нї від кого не жадає і нї в кого не терпить віри на слово. У всьому вона йде до виробленя власного переконання при помочи фактів, досьвідів, контролї; вона подає лиш такі річи, що кождий відповідно приготований чоловік може й сам дійти до них і переконатися, чи доведено до них вірно. Наука не признає нікому привілеїв, що ті мають доступ до її „святая святих“, а інші не мають; до найглубших тайників науки має вільний доступ кождий чоловік, у кого в серці горить чисте і сьвяте бажанє — пізнати правду, і в кого розум на стілько вироблений, щоб зрозуміти й оцінити її.

А просьба моя до читача така. Мені доведеться тут говорити про початкові розділи Біблії, а спеціально книги Битія. Було-б дуже добре, як би кождий читач мав під рукою переклад тої книги. На жаль, у нас є доси лиш один повний переклад Біблії на нашу народню мову, доконаний небіжчиком Кулішем, а доповнений професором Пулюем та Ів. Нечуєм-Левицьким і виданий торік англійським біблійним товариством. Отсю книгу (вона дуже дешева) повинна мати кожда читальня і кождий поодинокий чоловік, кого лише стане на се, і я просив би кожного, хто дочитає доси мої уваги, покласти сю книгу перед собою і від часу до часу заглядати до неї, де буде на се у мене вказівка. Та мушу тут з жалем зазначити, що той Кулішів переклад сьвятого письма зовсім не оправдує надій, які покладав на нього сам небіщик Куліш тай широкий загал Українців. Переклад такої книги, як Біблія, повинен бути або популярний, то значить, бодай мовою своєю зрозумілий для широкої маси народа, або науковий, то значить такий, щоб докладно передавав зміст і значіне кожного речення первовзору. Воднім і другим разі треба, аби перекладач сам добре розумів той первовзір, а потім старався передати його иншим так, щоб і вони зрозуміли його не инакше, як він. На жаль небіщик Куліш не лише що не знав зовсім гебрейської мови, якою писані сьвяті книги жидівські, — він не знав також порядно ані грецької, ані латинської мови, на яких єсть давні і важні переклади тих книг, та не знав порядно ані німецької, ані французької мови, на яких є нові наукові переклади і праці про сї книги. Тому то в многих місцях свого перекладу він іде якось на помацки; так і видно, що чоловік сам не знає гаразд, що він пише. До того ще Куліш задумав зробити свій переклад взірцем української мови і замість говорити по prostu та ясно,

він пішов підпускати якусь церковщину та дяківщину, всякі „рече“, „глаголе“, „воїнство“, „гласи“, „печалі“ і т. и., та зробив свій переклад ще менше відповідним для широкої народної маси. Оттим то не подивуйте, коли я далі, покликаючи ся на Кулішів переклад, важніші місця буду подавати в своїм власнім перекладі.

Перша ніби Мойсеева книга, прозвана в нашій церковній мові книгою Битія, у Греків книгою родів (Генезеон або коротко Генезіс), а у Жидів Берешіт або Сефер Берешіт (книга початку), починаєть ся ось яким оповіданєм:

(Глава I.). 1. На початку, коли Бог сотворив небо і землю,

2. а земля була невидима й невпорядкована і пітьма лежала на морі і дух божий сидів на водах,

3. тоді сказав Бог: „Нехай буде світло!“ І стало ся світло.

4. І бачив Бог, що світло було добре. Тоді Бог розлучив світло від пітьми.

5. І Бог назвав світло днем, а пітьму назвав нічю. І зробив ся вечір і ранок — перший день.

6. Бог мовив: „Нехай буде твердь між водами і нехай розлучить води одні від одних“. І так стало ся.

7. Так зробив Бог твердь, і розлучив воду під твердю від води над твердю.

8. І Бог назвав твердь небом. Так зробив ся вечір і ранок — другий день.

9. Бог мовив: „Нехай збереть ся вода під небом на однім місці, щоб було видно сушу“. І так стало ся.

10. І Бог назвав сушу землею, а зборище води назвав морем. І бачив Бог, що се добре.

11. Бог мовив: „Нехай випустить земля зелень, зїле, що родить насїне, і овочеві дерева, що при-

носять плоди на землі в своїм роді, з якого є їх насіне.“ І так стало ся.

12. Земля випустила зелень: зїле, що родить насіне в своїм роді, і дерева, що приносять овочі у своїм роді, в яким є їх насіне. І бачив Бог, що се добре.

13. Так зробив ся вечір і ранок—третій день.

14. Бог мовив: „Нехай будуть сьвітила на тверди небесній, аби розлучали день і ніч; вони мають виявляти знаки і часи, дні й роки;

15. і мають бути сьвітилами на тверди небесній, щоб сьвітили на землю.“ І так стало ся.

16. Так зробив Бог оба великі сьвітила: більше сьвітило, щоб володіло над днем, і менше сьвітило, щоб володіло над нічю, і звізди.

17. І Бог поклав їх на тверди небесній, аби сьвітили на землю,

18. аби володіли над днем і нічю і аби розділяли сьвітло від пітьми. І бачив Бог, що се добре.

19. Так зробив ся вечір і ранок, четвертий день.

20. Бог мовив: „Нехай заграє вода юрбами живих істот і нехай поїне птаство понад землею перед твердю небесною.“

21. Так сотворив Бог великі морські дракони і всі живучі істоти, якими кишить вода, і всяку крилату птицю в своїм роді. І бачив Бог, що се добре.

22. І Бог благословив їх і мовив: „Будьте плодючі і множіть ся і наповняйте воду в морі, а птаство нехай множить ся на землі.“

23. Так зробив ся вечір і ранок, пятий день.

24. Бог мовив: „Нехай земля виведе живі істоти по їх роду: скотину, хробацтво і полеву дичину по їх роду.“ І так стало ся.

25. Бог зробив полеву дичину по її роду і скотину по її роду і всяке хробаче на землі по його роду. І бачив Бог, що се добре.

26. Бог мовив: „Зробімо людей на наш образ і подобу, нехай вони володіють над рибами морськими і над птахами небесними і над скотиною і над усею полевою дичиною і всім хробацтвом, що повзає по землі.“

27. Так сотворив Бог чоловіка на свій образ; на образ божий сотворив його; як чоловіка й жінку сотворив їх.

28. І Бог благословив їх і мовив до них: „Будьте плодючі і множіть ся і наповняйте землю і робіть її підвладною собі, і пануйте над рибами морськими і над птахами небесними і над усяким звірем, що рухається по землі“.

29. І Бог мовив: „Даю вам тепер усе зілля, що плодить сімя на всій землі, і всі дерева, що приносять овочі, в яких міститься сімя: се має бути ваша пожива.“

30. „І всій полевій дичині і всьому небесному птаству і всьому, що повзає по землі і має в собі живий дух, даю зелень зілля на поживу“. І так стало ся.

31. І Бог оглянув усе, що зробив, і ади, все було дуже добре. Так зробив ся вечір і ранок — шестий день.

(Глава П.). 1. Так були довершені небо й земля з усім їх військом.

2. І Бог докінчив сего дня свою роботу, яку зробив; і спочив сего дня від усеї роботи, яку зробив.

3. Тоді благословив Бог семий день і освятив його, бо в ньому він спочив від усеї роботи, яку робив і довершив Бог.

4. Отсе родовід неба й землі, як вони були сотворені.

Заки перейдемо до розбору сього оповідання, скажемо кілька слів про ті цифри, що стоять перед кождим реченням і які звуть ся зачалами. Поділ книг

письма сьв. на глави і зачала не був зроблений пер-
вісними авторами сих книг. Се зроблено геть пізній-
ше, коли ті книги стали ся предметом науки по ра-
бінських школах. Зроблено сей поділ не зовсім від-
повідно до змісту, а так тільки, аби допомогти па-
м'яті при виучуваню і аби легше було знайти якесь
місце при суперечці. Що на зміст при тім звертано
менше уваги, бачите зараз із першого розділу: тут
оповіданє переходить до другого розділу і уриваєть-
ся не то на четвертім зачалі, але на половині четвер-
того зачала. Коли заглянете до перекладу Куліша, то
побачите, що ся половина четвертого зачала зовсім не
відділена від другої половини, злучена з нею протин-
ком, немов се все одно реченє; тимчасом, як зараз
побачимо, се не тільки окреме реченє, але початок но-
вого оповіданя про сотворенє сьвіта, коротшого, але
за те зовсім суперечного з першим, написаного
іншим автором і з іншою метою.

Коли порівняєте початок мого перекладу
з Кулішевим, а також із іншими церковними пере-
кладами, то побачите деякі ріжницї, на перший
погляд невеличкі, але на правду дуже важні. І так
Куліш пише: „1. На початку сотворив Бог небо та
землю. 2. Земля-ж була пуста та спустошня і тем-
рява лежала над безоднею; і дух божий ширяв по
над водами. 3. І рече Бог“ — і т. д. Значить, кожде
зацало являєть ся окремим і в собі закінченим ре-
ченем, і значіне їх виходить таке: в першім зачалі
акт сотвореня неба й землі вже довершений, а далі
Бог немов подрібно викінчує те, що не було зро-
блено при тім першім загальнім твореню. Одначе
таке толкованє було би зовсім хибне, йому заперечу-
ють дальші рядки. Аджеж ми бачимо, що небо
творить Бог у зачалі 6, другого дня, значить, у зач.
першім воно ще не було сотворене. Так само землю
творить Бог аж третього дня (зач. 9), значить,
і вона ще не була сотворена в зач. 1. Але не треба

думати, що така нісенітниця стоїть і в гебрейським текстї, — вина за неї спадає виключно на перекладачів. У гебрейським текстї, як се бачите з мого перекладу, три перші зачала творять одно реченє; в першім зачалї кажесть ся: „Коли Бог творив“ чи може ще докладнїйше: „Коли Бог зачинав творити небо і землю“; рівнорядно з тим друге зачало додає: „Коли земля була пуста й порожня“ — а властиво, як побачите зараз, коли не було землі, а на її місці було щось инше, — тоді, — докінчує реченя зач. 3 — Бог сказав те й те, то значить, тоді розпочав ся акт твореня. Отже творене починаєть ся аж у зач. 3, а те, що названо в зач. 2, було перед творенем. Так стоїть у жидівським текстї і так треба розуміти ті три зачала. Бачите тепер, що при таким розуміню тих слів зачало 2 набирає особливого значіння, бо воно малює нам стан перед сотворенем сьвіта. Очевидно той, що писав се оповіданє, розумів діло так, що Бог творячи сьвіт застав уже щось готове, а з того витворив своєю силою те, що ми бачимо. Отже щож таке було перед сотворенем сьвіта?

У Куліша читаєте, в зач. 2, що „земля була пуста й пустошня“, слова зовсім неясні, бо не знати, чим ріжнить ся пустий від пустошного. І мій переклад не о много ліпший; він передає дословно грецький переклад відповідного гебрейського слова; Греки не можучи в своїй мові знайти нічого відповіднїйшого, поклали тут слова *αόρατος* *καὶ ἀκατάσχετος*, що я й передаю дословно по нашому. Але все се зовсім не передає того, що стоїть у жидівським текстї; там стоїть таке слово, яке в тім місці лише раз являєть ся в усім жидівським письменстві і якого до недавна не вміли гаразд пояснити і тільки на здогад описували його значіне.

В жидівськiм текстi кажесть ся: „i коли земля була Тогу-ва-богу“. Як сказано, се слово з жидiвськoї мови годi було пояснити. Перекладачi та товмачi старали ся вiдгадати його значiнє i пояснювали його вiдповiдно до своїх здогадiв, хоча по мойому лiпше було би по просту лишити се слово без перекладу. Греки наткнувши ся на се темне слово згадали свої нацiональнi перекази про початок сьвiта, де говорить ся, що з самого початку був так званий Хаос — якась безодня, в якiй безладно уносили ся складовi частини пiзнiйшого сьвiта. З того Хаоса бог часу Хронос творить сьвiт. Отже сей свiй погляд вони пiдсунули пiд гебрeйське Тогу-ва-богу i сказали, що земля була ще невидима i невпорядкована, себто поєдинчi її частки безладно, в сумiш лiтали серед безоднi. Що сей погляд зовсiм не передає значiня гебрeйськoго Тогу-ва-богу, на се вказують зараз дальшi слова того самого зачала про те, що „дух божий сидiв на водах“, бож iз тих слiв виходить, що вже тодi були води, значить, мусiло бути щось таке, на чiм опирали ся тi води, принаймнi повітрє. Одним словом, зараз тут у зач. 2 натикаємо ся на першу майже непоборну труднiсть, на темне слово Тогу-ва-богу, що має нам малювати стан рiчий перед сотворенєм сьвiта. Не можучи анi у Жидiв анi у Грекiв знайти вiдповiдного пояснення сього слова, ми мусимо на разi лишити сю загадку нерозв'язаною, i пiдемо далi.

Але те саме зач. 2 має ще пару таких загадок. Зараз друга частина речення, у Кулiша передана словами „i темрява лежала над безоднею“, виглядає в жидiвськiм текстi зовсiм не так просто. Що таке безодня? По нашому розумiнню се може бути пустий простiр або велика глибiнь заповнена водою. В жидiвськiм одначе тут своїть друге загадкове слово Т е г о м. Греки перекладають його словом абиссос, але те слово значить троха не те,

що наша безодня, воно значить тільки водяну глибину, море. Але в гебрійській мові на означенє моря є инше слово, а Тегом ужито лише тут у отсьому оповіданю. Що й тут воно значить море, се певна річ, се потверджують зараз дальші слова про те, що на водах тої Тегом (слово в гебр. женського рода) сидів дух божий. Із значіння всього зачала виходить, що мова тут не про звичайне море, а про той первісний океан, який покривав усю землю. Але чому він називається Тегом і що властиво значить се слово? Се знов загадка, якої на основі самої гебрійської мови годі пояснити і якої поясненє ми знов мусимо лишити собі на пізнійше.

І ще одну загадку задає нам се коротеньке зачало: „дух божий сидів на водах“. Що се за дух божий? Чи се те саме, що Бог? Коли те саме, то чому названо його иншою назвою і то власне знов таким словом, що приходить лише раз у сьому місці? Се слово по гебрійськи звучить: Ріх і жидівські рабіни толкують його: божя сила, божя істота, боже вітхненє, отже не сам Бог, а якийсь його вплив. І що значить, що ся Ріх (знов слово в гебрійським женського рода!) сиділа на водах? Куліш має тут „ширяв“ — слово зовсім неясного значіння; инші перекладачі люблять класти тут слово: літав, уносив ся над водами. Але все се самовільні поправки; гебрійський текст має тут таке слово, яке при инших нагодах уживається на означенє того, як птах сидить на яйцях і вигріває їх (порівняй Мойсеева книга пята, гл. 32, зач. 11, у Куліша стор. 204, на жаль ціле те зачало у Куліша перекладене зовсім фальшиво, так що не дає ніякого значіння!). Очевидно маємо тут слід такого понятя, що той, хто писав ті слова в зач. 2, уявляв собі божу Ріх як птицю, що сидить на водах первісного океана (Тегом) і вигріває те яйце, з якого мав повстати сьвіт. Таке понятє про початок сьвіта стрі-

чаємо у різних народів, а особливо у Єгиптян та Фенікійців, найблизших сусідів Жидів; було б зовсім не диво, як би воно було й у Жидів. Та натуральна річ, що се оповідане не могло знайти ласки у тих книжників, які пізнійше укладали отсю книгу; його викинено і з нього полишив ся лиш отсей невеличкий слід. Замість тої божої Ріх, що вигріває сьвіт із води Тегом, у зач. 3 виступає инша творча сила — слово боже.

Варто ще сказати пару слів про ту твердь небесну, яку буцім то сотворив Бог на початку другого дня. Той, що писав ті слова, мав очевидно на думці те синє склепінє, яке ми й доси називаємо „небом“, і вірив разом зі всіми старинними людьми і з теперішніми дикунами, що се справді таке склепінє з якогось твердого кришталю, настобурчене мов великий дзвін на землю, яка видавала ся йому плоским тарелем. Нині ми знаємо не з ніякої книги, але з простого, щоденного досьвіду, що земля зовсім не плоский таріль, а те синє над нею зовсім не ніяка твердь, а рідке повітря, яке зрештою лише нашому оку до певної висоти видаєть ся синім, а висше, де повітря не стає, воно зовсім темне. Отже й тут маємо очевидно не ніяку обяву божу, не відкритє якоїсь великої правди, а вислов дитячої віри недосьвідного чоловіка, який брав на віру те, що бачив очима, не пробуючи сконтролювати сього иншими способами.

Також не зовсім ясні будуть для теперішнього читача слова 6-го зачала про те, що Бог розділив води на дві половини, одну половину над твердю, а другу під твердю. І тут треба пригадати старе віруванє давніх і многих теперішних нецивілізованих народів, що над тим синім небесним склепінєм є велика вода, море не менше від того, що маємо на землі. В склепіню ніби то пророблені декуди вікна і заставки, і коли Бог захоче, велить окремим ангелам,

що приставлені до тих заставок, відчиняти їх і пускати на землю дощ. Той сам жидівський письменник, що писав отсе оповідане про сотворенє сьвіта, троха далі, говорячи про потоу сьвіта, каже виразно (глава VП, зач. 11), що „відкрили ся жерела глибини землі, і вікна небесні повідчинювали ся“ і почав лити великий дощ. Розумієть ся, що й сей погляд супроти теперішної науки не має ніякої вартости і мусить уважатися чисто дитинячим, а не виявою якоїсь божої премудрости.

IV.

Цілу стирту паперу списали оборонці прав-
вовірності, щоб вияснити отсе жидівське опо-
відане про сотворенє сьвіта згідно зі здобутками
новійшої науки і віднайти в ньому глибоку му-
дрість, яка на тисячі літ перед новійшою наукою
провиджувала всю правду, але висловила її так
неясно та образово, що люди тисячі літ вичиту-
вали з тих слів щось зовсім противне. Не треба й
говорити, що така оборона божеського походження
сеї повісти далеко гірша від простого запереченя.
Бо коли той, хто писав першу главу книги Битія,
справді знав, як творило ся небо і земля і все живе
на землі, то виявляєть ся питанє, на що він писав
про се так неясно, що тисячі літ люди не могли
розуміти його? Коли справді Бог вітхнув того пись-
менника і диктував йому ті слова, то яку ціль міг
мати Бог дурачи людей? А коли справді Бог хотів
укрити перед людьми тайни початків неба й землі,
то яким же способом позволив їм по стільких і
стільких тисячах літ дійти до правди, і то не при
помочи диктованих ним самим слів, а власне на пере-
вір тим словам? Одним словом, щоб виправдати
давніх попів та рабів, що з різних байок, опові-
дань та вірувань склеїли так звані Мойсєєві книги,

новочасні богослови та оборонці правовіря не вагаються ся ставити самого Бога в дуже непочеснім сьвіті.

Тай гляньте лише, як можна погодити те оповіданє не то з новочасною наукою, але з простим хлопським розумом! Творенє ділить ся на шість днів — смого дня Бог спочиває. Очевидно се було писано вже в таку пору, коли люди ділили час на тижні і мали встанову один день у тижні спочивати; ту свою людську встанову вони спокійнісінько переносять на Бога і нїби то його прикладом усьвячують свою встанову шабасованя. Ті шість днів у повісти виразно відріжняють одии від одного: був вечір і ранок, перший день. Ми тепер сказали би: був ранок і вечір, але у Жидів, як може знаєте, день зачинаєть ся з заходом сонця, отже субота в п'ятницю вечір і т. д. Очевидно, що по жидівському розуміню й при твореню сьвіта обсервував ся сей жидівський звичай — зовсім дитиняче міркуванє, бо й дитина вірить, що те, що довкола неї, все було і буде так само.

Глядіть далі! Першого дня Бог не творить нічого більше, тільки творить сьвітло і відділює пітьму від сьвітла, немов би се були якісь два окремі тіла, що можуть часом помішати ся! І певно давні Жиди й вірили в те, але ми тепер знаємо, що ані пітьма, ані сьвітло не є жадні окремі тіла, тільки сильніший або слабший рух дрібнесеньких частин матерії, що заповняє весь сьвіт. Ми знаємо тепер, що коли раз була в сьвіті матерія, то вже сьвітла не треба було окремо творити, бо виконуючи рух та матерія мусїла сьвітити ся.

Далі бачимо, що хоча Бог першого дня творить сьвітло, але проте перший, другий і третій день минає, а на небі нема ані сонця, ані місяця, ані зір. Вони, призначені на те, щоб панувати над днем і нічю, самі появляють ся аж четвертого дня.

І що ще цікавійше, вони появляють ся аж тоді, коли вже сотворене не тільки небо, але й земля, коли на тій землі є суша, а на тій суші виростає зелень, стоять дерева, що мають у собі плоди й на-сїне. Сказати таку річ новочасному чоловікови, який докладно знає, що без сонця не може появи ти ся ані суша ані тим менше ростинне жите, то він признає се за крайню нісенітницю.

Коли вірити рабінському оповіданню з першої глави Битія, то сьвітло старше від неба, небо старше від сонця, а навіть трави, дерева та всякі рослини були швидше, ніж сонце, місяць і зорі. Далі: день і ніч були швидше, ніж сонце й місяць. Далі: птахи в повітрі появили ся швидше, ніж червяки на землі. Далі: Бог сотворив відразу окремо „худо-бу“, себто громаду домашніх звірів, а окремо ди-чину; значить, „худоба“ була на сьвітї швидше, ніж чоловік. Усе се з погляду новочасного природника тай усякого розумного чоловіка не то що не жадна Богом обявлена правда, а прості нісенітницї. Все те поясняєть ся хиба тим, що оповіданє писав якийсь рабін, що ніколи, як то у нас кажуть, „не бачив, як сонечко сходить“, сидїв дні й ночі в своїй цюпі над старими книгами і пильнував лише над тим, аби старі оповідання, пісні, казки зібрати в одну купу, сяк чи так склеїти в одну цілість і поділити на шість день, щоб доконче на свій сьвятий шабас лишити прогалину.

Ми ще в дальшій оповіданню вернемо ся до деяких дрібниць сеї повісти, а тепер погляньмо ще троха ближше на зач. 26—30, де говорить ся про сотворенє людей.

Тут наперед усього впадає в очи різниця в способі твореня. Всі інші річи й явища творить Бог одним словом, а забираючи ся до твореня чоловіка він зразу немов радить ся з кимось, викладає свій плян: „Сотворимо чоловіка на наш образ і по-

добу". З ким-же то радить ся Бог? Новійші християнські богослови бачуть у тім місці найстарший старозавітний натяк на віру в сьвяту Трійцю. Нема що й казати, що такої віри у старих Жидів не було і що власне ся віра, коли вона зародила ся у християн, була в очах Жидів предметом найбільшого обридженя і причиною найтяжшої ворожнечі супроти християн. Річ поясняеть ся далено простійше, коли поглянемо на старий жидівський текст: у цілім тім оповіданю Бог називається Ельогім, а се є, як ми вже згадали, число множене від слова Ель, бог. Отже в цілім оповіданю виступає і ділає не один Ель, а більше їх. Як міг рабін, що певно вірив у одного Бога, написати або хоч пропустити таке оповідане в свою книгу? Се пояснювали всяко, та найправдоподібнійше пояснене таке, що рабіни знайшовши в старих записках повісти з назвою Ельогім, утворили собі такий погляд, що Бога, одного Бога, називано таким іменем аж до часу Мойсея, доки Бог не виявив йому свого властивого імени Ягве. От тим то й самі рабіни, складаючи по старшим взірцям деякі оповідання, як ось і отсе про сотворенє сьвіта, вживали тут сеї ніби то старшої назви Ельогім. Але що ся назва Ельогім не була старшою назвою Бога, се бачимо зараз у дальших рядках другої глави книги Битія, в другім, відміннім оповіданю про сотворенє сьвіта і про рай, де Бог уже називається Ягве. Що ся назва Ельогім не була первісною назвою одного Бога, але що справді тут була мова про многих богів, се бачимо з отсього оповідання про сотворенє чоловіка, з отсього натяку на якусь нараду богів (Елів) перед сотворенем чоловіка; потверджене сього погляду побачимо далі, коли дійдемо до роздивлюваня тої старо-вавилонської псеми про еотворенє сьвіта, яка без сумніву послужила головним взірцем для отсього жидівського оповідання.

Варто зазначити тут ще одну цікаву річ. У зач. 27 говорить ся виразно, що Бог сотворив відразу пару людей, мужа й жінку. Отже сей оповідач нічого не знає про те, що зразу був сотворений сам мужчина, а потім із його ребра була сотворена жінка. Так само в зач. 28, де Бог велить тим першим людям плодити ся і множити ся, і з того, що зараз потім сей оповідач переходить до вичислювання потомства тих перших людей (диви гл. V, зач. 1, 2) і ще раз з натиском повтаряє свої слова з гл. I, зач. 27: „Коли Бог (Ельогім) сотворив Адама, зробив його на образ Ельогім; сотворив їх як мужа й жінку; і благословив їх і дав їм ім'я „чоловік“ тоді коли були сотворені“ — з сього бачимо виразно, що сей оповідач не міг оповідати повісти про сотворення Адама окремо від Еви, про їх побут у раю і про їх первородний гріх. Навпаки, з того натиску, з яким він два рази повторяє свої слова про спільне, рівночасне сотворення мужа й жінки, можна би догадувати ся, що він знав оповідане про рай і первородний гріх, але вважав його байкою, якій не слід вірити. Чи сяк чи так, то все таки ми бачимо тут, зараз на початку книги Битія, дуже виразно ті шви, якими пізнійші руки зшивали і склюювали до купи кавалочки оповідань, що первісно були складані окремо, а навіть подекуди перечили одно одному.

V.

Перейдемо тепер до другого оповідання про сотворенє сьвіта, що в тій самій книзі „Битія“ покладене безпосередно за першим, тим, яке ми отсе розібрали. Ось що читаємо там:

Глава II. Зач. 4 (друга половина]: В часї, коли Ягве (Бог) сотворив землю і небо,

5. коли ще не було корчів на землі і не повиросло ніяке зїле, бо Ягве (Бог) не спускав дожджу на землю, і не було людей, щоб обробляли землю —

6. але залива вибухла з землі і напоїла всю площу поля —

7. тоді утворив Ягве (Бог) чоловіка з пороку з землі, і вдунув йому дух життя в ніздрі; так стався чоловік живою істотою.

8. Тоді насадив Ягве (Бог) сад у Едені, далеко на сході, і посадив туди чоловіка, якого утворив.

9. Тоді велів Ягве (Бог) вирости з землі всякому дереву пишному на вид і приємному до їди, і дереву життя по середині саду, і дереву пізнання добра і зла.

10. І ріка починаєть ся в Едені, що напоює сад; вона ділить ся потім на чотири відноги:

11. перша називається ся Пішон; се та, що обливає край Хавілу, де знаходить ся золото;

12. а золото того краю коштовне; там трапляється ся також „бедоляг“ (пахуча живиця) і камінь шогам.

13. Друга ріка називається ся Гігон; се та, що обливає всю країну Куш.

14. Третя ріка називається ся Гіддекель (Тигр); се та, що пливе на схід від Ашшура. Четверта ріка, се Перат (Евфрат).

15. Тоді взяв Ягве (Бог) чоловіка і посадив його до саду Едена, щоб управляв і беріг його.

16. Тоді дав Ягве (Бог) чоловікові наказ: „Із усіх дерев саду можеш їсти скільки хочеш;

17. але з дерева пізнання добра і зла, з того не можеш їсти; бо в той день, коли з'їси з нього, мусиш умерти на смерть“.

18. Потім мовив Ягве (Бог): „Не добре, щоб чоловік був сам один; добуду йому істоту, щоб допомагала йому і була відповідна до нього“.

19. Так утворив Ягве (Бог) далі з землі всяку звірину полеву і всіх птахів небесних і привів їх до чоловіка, щоб побачити, що він скаже на се; і що чоловік скаже до них, саме так мали вони називати ся.

20. Так сказав чоловік назви всім скотам і птахам небесним і всій полевій звірині. Але для чоловіка не знайшов між ними істоти, що могла б допомагати йому і бути відповідна до нього.

21. Тоді напустив Ягве (Бог) дивовижний сон на чоловіка, так що він заснув; тоді взяв із нього одно з його ребер і заповнив прогалину мясом.

22. А з ребра, що виняв із чоловіка, збудував Ягве (Бог) жінку і привів її тоді до чоловіка.

23. І промовив чоловік: „Отсе нарешті кість із моєї кости і тіло з мого тіла; ся звати меть ся жоною, бо вона взята з мужа“.

24. Тому покидає чоловік батька й матір і пристає до жінки, так що обоє роблять ся одним тілом.

25. А обоє, чоловік і жінка, були голі й не стидали ся.

Як бачите, маємо тут зовсім відмінний образ сотворення світа і зовсім инше оповіданє. Перша річ, що вражає нас тут і чого не знайдете в інших перекладах, се подвійна назва Бога: Ягве і Бог (Ельогім); так стоїть у тих місцях у жидівським письмі. Очевидно первісно стояло тут само імя Ягве, але той, хто приклеїв се оповіданє до першого або перше до отсього, силкував ся замазати ту різницю і не важучи ся викинути святе імя Ягве, подопишував до нього скрізь своє улюблене Ельогім; тому се друге імя, перекладене по нашому, ми поклали скрізь у скобках.

Друга річ, яка мусить кинути ся в очи кождому, хто уважно прочитає отсе оповіданє і порівняє його з попереднім, се їх цілковита незгідність і суперечність. Візьміть дрібницю: в першім оповіданю творить Бог небо і землю, в другім землю і небо. Про творенє неба одначе в тім другім оповіданю не сказано далі ані слова; можливо, що той, хто склеював оба оповідання до купи, викреслив тут кілька зачал. Далі: в першім оповіданю земля на початку покрита водами і творенє починаєть ся від того, що Бог розділює води і з під них показуєть ся суша. Тут натомісь земля з початку суха, не покрита ані корчами ані зілем, і творенє починаєть ся від того, що з нутра землі вибухає вода і напоєє землю. Виглядає зовсім так, як коли би перше оповіданє було зложено в краю многоводнім, мокроім, який часто заливають води, а друге в краю сухім, випаленім сонцем, де вода, дощ являєть ся першим услівем життя.

В першій оповіданню ми бачили, що акт сотворення ділився на сім днів і ночей — друге оповідання не знає того зовсім. У першій оповіданню сотворені були насамперед звірі, рослини, а потім чоловік; тут навпаки, Ягве творить насамперед чоловіка, а потім звірів. У першій оповіданню Бог творить відразу пару людей і благословить їх, щоб плодилися і множилися; тут Ягве творить зразу самого чоловіка, потім усіх звірів, а нарешті жінку, і замість благословенства дає їм заповідь загрожену страшним проклятем (карою смерті). Здається, не можна й здумати собі двох оповідань про ту саму річ, у яких би в так немногих словах була на кождім пункті така повна та явна суперечність, як між оповіданнями про сотворення світа, оповіданнями мов на сьміх склеєними в одну цілість. Тут зараз видно добру пробу на те, що було сказано вище, що ціла книга Битія не могла бути написана одним чоловіком, але була склеєна з різних, первісно зовсім окремо списуваних оповідань, і то в такім часі, коли суперечности тих оповідань уже не відчувалися виразно, а самі оповідання вважалися шановними пам'ятками старовини, з якої не випадає що будь уривати або перемінювати.

І в отьому оповіданню маємо деякі темні місця, яких толкування не все буває однакове. Коли поглянете до Кулішевого перекладу, то побачите там на початку сього оповідання щось подібне, як на початку першого оповідання: зачала 4 (друга половина) і 5 творять одно речення, зач. 6 знов одно окреме, а зач. 7 знов окреме; тимчасом у гебрейській таксті всі чотири зачала творять одно речення. По перекладу Куліша виходить, що акт сотворення доконується ще в зач. 4. у другій половині, а потім Ягве немов помалу викінчує своє твориво; з гебрейського тексту виходить, що в зач. 4, 5 і 6 мається стан світа перед творенням, а творча ді-

яльність Ягве починаєть ся аж у зач. 7, сотворенєм чоловіка. Особливо цікаве тут зачало 6, де говорить ся про ріку, що вибухла з сухої землі і напоїла землю. Куліш, як бачите, толкує се зачало зовсім інакше: „Виходила імла з землі і напувала всю верховину на суходолі“. Лишаючи на боці слово „верховину“, невідповідне тут, бо значить що инше, ніж у нас розуміють під сим словом (Куліш хотів сказати: поверхню, а слово значить у нас гори), ми звернемо увагу тільки на ту „імлу“, яка буцімто напувала землю. В гебрійськїм текстї тут стоїть слово, яке лиш раз у тїм місці зустрічаєть ся—ед. Для понятя „імла“ гебрійська мова має инше слово. Навпаки, сей ед виразно відріжняєть ся від дожджу, який спускає Ягве на землю і про який була мова в зач. 5. Із усього оповіданя виходить, що сей ед було щось таке, чого не сотворив Ягве, що було перед сотворенєм. Тільки пізнійші рабїніталмудисти підсунули йому толкованє: хмара, толкованє зовсім хибне, бо ж ані хмара без дожджу, ані мла не в силі напоїти землю.

Ще пару слів про чотири ріки, що буцімто випливають із Едена. Опираючи ся на зач. 10—14 сеї глави люди довгі віки старали ся віднайти місце, де лежав рай, поки нарешті не переконали ся, що таке пошукуванє не веде ні до чого. Тільки дві ріки, названі в сьому оповіданю, плвуть і доси: Гіддекель, по вавилонськи Ідіклят, по бактрійанськи Тігра, по грецьки Тіґріс, і Перат, по вавилонськи Пуратту, по грецьки Евфрат. Обі ті ріки справді випливають із одної гори, плвуть з разу в ріжних напрямх, потім рівнобіжно, і сходять ся нарешті до купи в самім устю до моря. Та при їх жерелах даремно було би шукати двох иньших рік названих у письмі сьвятім, а також країв Гавіля і Куш. Гавіля в иньших місцях і писанях, се назва Арабії, відки до Жидів доходило найліпше золото, а Куш,

се Етіопія, край положений у Африці, на південь від Єгипту. Як бачимо, географічне знане того, хто писав отсю повість, було дуже недокладне і бачити в таким баламуцтві якусь Богом об'явлену правду, твердити, що підчас потопу світа ріки Пішон і Гігон щезли, а краї перемінили ся, нема ніякої підстави.

VI.

Уже давно, перед відкопанем та відчитанем старих вавилонських та асирійських писань було відомо, що у Вавилонян і Асирійців були сьвяті пісні та повісти богато де в чому близькі до біблійних. Півтрегяста літ перед Христовим різдвом вавилонський жрець Бероз (по грецьки Берозос) написав був докладну книгу про Вавилон, у якій особливо розповідав про вавилонську релігію, і подав також у перекладі на грецьку мову вавилонські оповідани та пісні про сотворенє сьвіта. На жаль, Берозова книга не дійшла до наших часів; із неї заховали ся лише невеличкі вишивки, які наводили в своїх писаннях иньші, пізнійші письменники. Особливо християнський письменник Дамасцій у своїй книзі „*De primis principiiis*“ (про перші початки) заховав нам ось яке оповіданє:

„Вавилоняни переходять мовчанем (ніби то: не вияснюють зовсім) початок усіх річий, але приймають дві первісні сили: Тауте і Апасон, роблячи Апасона мужем Тауте, а сю називаючи матірю богів. Її одинокий син — Мойміс, у якому я бачу духовий образ усього сьвіта, що повстав із обох первісних сил. Далі з них повстало нове покоління: Ляхе і Ля-

хос, а потім третє — Кіссаре і Ассорос. Від сих потім троє: Амос, Ілїль і Аос. Син Аоса і Дауке був Бель, у якому вони бачуть творця всього сьвіта“.

Довгий час не знали вчені, що зробити з тим оповіданєм, чи вважати його правдивим, чи може пустою видумкою пізних письменників. Аж у ХІХ. віці, коли почали розкопувати старі руїни Вавилонa, Нінїве та інших міст передньої Азії, коли повіднаходили в руїнах дуже стародавні письма (на 2 й 3 тисячі лїт перед Христом) і навчили ся відчитувати та толкувати їх, вияснили ся також оповідання Бероза та Дамасція. Між иншими прастарими пам'ятками письменства віднайдено також цілу вавилонську поему про сотворенє сьвіта, списану на сїмох глїняних табличках стародавним, так званим клиновим письмом. Правда, ті таблички, що довгі тисячі лїт лежали в землі під руїнами палати асирійського царя Ассурбанїпаля, віднайшли ся потовчені і сильно ушкоджені; багато слів і віршів пропало, з инших лишили ся хіба шматочки; та все таки й з того, що лишило ся і відчитано доси, можна мати досить повний образ того, як виглядала ціла поема. По її початкових словах її називають у науці „Інума ілїш“. Подаю тут у перекладі важнійші місця тої поеми, в якій крім її уривковости доси ще багато не вияснено:

Перша табличка.

Коли в горі не звало ся ще небо,
земля в низу не мала ще імення;
коли Апсу, найперший, що їх сплотив,
і Тіямат, прамати, що зродила їх,
змішали свої води до купи;
коли ще трощі не сплїтали ся
і тросникова гущавина ще не істнувала;
коли з богів ніхто ще не почав ся,

імя не називало ся, доля не судила ся,
тоді були утворені боги,
повстали перші Лягму й Лягаму.
А як вони стали великі..
були утворені Аншар і Кішар.

Дальша частина таблички викришена так, що крім кількох розрізнених слів не можна відчитати нічого. Та вже сей початок цікавий для нас тим, що потверджує оповідане Дамасція і дає можливість віднайти вавилонські імена названих ним божищ та їх значіне. І так Дамасцієва Тауте, се очевидно Тіямат, „прамати“ всіх річій і zarazом вода; її муж, „найперший, що сплотив усе“, Дамасціїв Анасон, по вавилонськи називається Апсу, і також значить первісне море, океан. Але назва Тіямат — се не що инше, як та Тегом, та первісна вода, яку ми бачили в жидівськiм біблійнiм оповiданнi. В Бiблiї вона стоїть як щось неясне, один-однісiньний раз, як позичка з далекої чужини; тут у вавилонській поемі про ту Тіямат говорить ся багато, описуєть ся її докладно, — так і видно, що не Вавилонець узяв її з Бiблiї, де про неї крім невиразної згадки її назви не знають нічогосiнько, але той, хто писав біблійне оповіданє, чув видно якийсь неясний відгук вавилонської поеми і втягнув його в свою повість.

В тім першiм уривку першої таблички не згадуєть ся нічого про первородного і єдиного сина Апсу й Тіямат, якого Дамасцій називає Мойміс, а вавилонська поема далі Мумму; в знищених уступах говорило ся очевидно про утворенє дальших богів. На обороті тої самої таблички маємо вже шматочки дальшого оповідання, як найстарші, первісні боги, Апсу й Тіямат і їх син Мумму сердять ся на молодших, що силкують ся забрати власть у свої руки.

Апсу відкрив свої уста й мовив,
рік слово до величньої Тіямат :

„Що духу переплутаю їх шлях,
і знівечу їх дорогу.

Нехай затихне голос їх і горе їм буде“.

Коли Тіямат почула се,
кинула прокляте і мовила:

„Що духу вирушимо против них,

Щоб їх шлях був непрохідний!“

Відповів Мумму до батька свого Апсу,
згодив ся послухний на його раду:

„Нумо, розвідаймо їх дорогу!

швидко вона заплутається, стане як ніч“.

Коли почув се Апсу, засьяло лице його,
бо думав лихо богам, своїм первородним.

Як лев резсердив ся, як...

його коліна тремтять, голова хитається
від зла, яке надумали своїм первородним.

На третім стовпці тої першої таблички, дуже
знівеченім, говорить ся про те, як Тіямат готується
до бою з богами, творить одивацять страшилищ
— ящірок, драконів, велетнів, скажених псів, гадюк,
чоловіко-скорпіонів і кладе над ними начальника
Кінгу:

І дала йому таблички судьби, і поклала їх
йому на груди.

„На, і нехай твій суд незмінний буде,
що вийде з твоїх уст, най стоїть міцно“.

Друга табличка.

Про сї приготованя чує Аншар і кличе свого
сина Ану. Він зразу радить йому поспробувати пере-
говорів:

„Мій сину, Ану, сильний і могутній,
великий в силі, в нападі незломний,
іди до неї, стань перед Тіямат,

най не палає так її утроба,
най її серце віддихне вільнійше.
Вона упёрта, слухати не любить, —
промов до неї, най затихне трохи“.

Ану йде до домівки Тіямат, але не може розмовити ся з нею і вертає назад. Тоді виступає представник наймолодшого покоління богів, Мардук, син Еа :

Коли почув батьківську мову Мардук,
урадувалось його серце дуже
й таке сказав до свого батька слово :
„О пане боже, доле всіх богів великих,
коли я маю справді як ваш местник
устати і подужати Тіямат
і вас спасти, то і всі ви ставайте
довкола мене, дайте мені долю
поміж усіми вамн найзначнійшу !
Коли всі ви у божеській палаті
у радощах сидітимете вкупі,
нехай я сам, як лиш отворю рота,
замісто вас усьому суджу долю.
Що я зроблю, най те без зміни буде,
що я поставлю, най та не зхитнеть ся,
що я скажу, най буде невідкличне“.

Се значить, за свою боротьбу з Тіямат Мардук, один із наймолодших богів, жадає для себе становища найвисшого, верховного бога. Побачимо далі, яке се мало значінє.

Третя табличка.

Почувши се Аншар посилає свого післанця Гагу до найстарших богів Лягму і Лягаму, найстарших після Апеу й Тіямат, і просить у них таблиць судьби для Мардука.

Як Лягму й Лягаму почули се,
то крикнули: „Ой лишенько!“ Що сталось!
Що там змінило ся, що вони бють ся?
Не розуміємо, що виробля Тіямат“.
І підняли ся, рушили в дорогу;
усі старі боги, що судять долю,
усі пішли до Аншара на раду,
заповнили весь дім його широкий,
і цілували одні одним лиця,
і всі збирались у одну громаду.
І говорили, сіли до вечері,
і їли хліб пшеничний, пили вина.
і мощ солодкий відмінив їх думи.
А як уже до п'яна напили ся,
як тіла їх роздуло від напою,
тоді найшла на них велика втома,
запаморочив хміль їх ясні мисли.
Тоді то Мардуку, своєму внуку
і местнику вони судили долю.

Четверта табличка.

Широко описуєть ся церемонія, як боги в п'янім стані роблять Мардука верховним богом, та ми пропускаємо сей опис і переходимо до того, як Мардук готуєть ся до бою з Тіямат і її військом. Боги дають йому непоборну зброю і говорять:

„Іди, відріж жите ти від Тіямат,
най кров її вітри знесуть у безвість.“
Коли оттак боги батьки судили
незмінну долю Мардукови Белю,
бажали ще йому в дорогу щастя.
Він лук зігнув, щоб був йому за зброю,
і спис зострив, щоб мав в руці оружє,
і булаву тяжку взяв у правицю,
повісив з боку лук і сагайдак.
Перед собою блискавку зробив він,

огнем жеручим наповнив все тіло.

Обставив сіти, щоб у них зловити
Тіямат праматір...

Обставив сіти на всі штири части,
щоб не могло ніщо втекти від нього,
на південь, північ і на схід і захід,
під бік їй сіть поставив від усюду,
дар батька свого Ану.

І сотворив злий вітер, гураґана,
і бурю й слоту, четверакий вітер,
і вітер, що ніхто догнать не може.

Ті сім вітрів, що сотворив, пустив він,
аби розбурхали Тіямат-маму.

Підняв господь ту бурю, свою зброю,
і сів на віз, незломний твір страшенний,
запряг до нього четверню свою
і заховстав летючі, дивні коні.

З зубів їх бризька піна їдовита ;
вони скидати вміють і топтати,
безстрашні в битві і страшенні в бою...

Одяг господь на себе жах, погрозу,
і голову покрив пестерпним блиском.

Подав ся в путь, держав дорогу праву
туди, де мати Тіямат стояла,
туди звертав лице своє.

В устах держав він зіля заклинання,
і спис узяв правицею міцною.

Зблизив ся пан, поглянув бистрим оком
аж у нутро праматери Тіямат,
поглянув пильно на її любимця,
на того Кінґу... Як на нього глянув,
то всі думки у нього помішались,
і ум його зламав ся, розв'язались
його всі вчинки...

Тіямат же карку не похилила,
ригнула з повних уст йому зневагу :
„Чи то тебе боги отак шанують ?

Перед тобою устають, як входиш ?
Свої місця покинули почесні,
а на твоє найнизше поставали ?“
На те підняв господь велику бурю,
і мовив тає до лютої Тіямат :
„Ти превелика, що знялась високо,
що серцем загоріла ся до бою
з великими богами...
Ти прокляла своїх дітей, а моїх
батьків, зненавиділа їх..
Коханцем своїм ти зробила Кінгу,
його звільнила від законів божих ;
богам, моїм батькам, ти зла бажала,
їм призначила ти свою всю злобу.
Ану тепер шикуй своє все військо,
держи на поготові свою зброю !
Стій ! Я і ти поборемо ся зараз !“
Коли почула ті слова Тіямат,
зробила ся вона мов божевільна,
мов без ума, і крикнула страшенно,
аж до коріння затремтіли разом
всі кости в неї. І проговорила
закляте чародійське, кинула
слова віщунські . Тай боги, що в битву
готовились, закликали свою зброю.
Ось виступили Тіямат-прамати
і всевідущий між богами Мардук,
до бою стали, вирвались до битви.
Та пан простяг свою грізну правицю
і обкрутив її своєю сітю,
і гураган, що був за ним як служка,
пустив наперед себе. Ось Тіямат
свою пащеку розняла як мога,
та він впустив до неї гурагана,
щоб їй не міць була уста замкнути.

Він обтяжив живіт її вітрами
невтишними, що серце в ній колотять,
і не дають устам її замкнутись.
Тоді він спис у низ, прошиб живіт їй,
розтяв нутро їй, розпанахав серце,
спроміг її, жите її знівечив,
звалив її як труп, сам став на ньому.
Оттак убивши Тіямат, привідцю,
він розполошив і її все військо,
розбив їх лави; задріжали разом
боги, що вибрали ся їй на поміч,
і всі, що йшли її сторонниками.
Вони злякались, рушили на втеки,
тил подали, жите своє спасали;
та тут вони попали ся у сіти,
що їх обціпили — втікати годі.
Він їх обціпив, поламав їх зброю,
у сіть закинув, обмотав в тенета,
аж своїм ревом сьвітову безодню
вони словнили. Впав на їх хребти
бич його гніву, і в темниці темні
замкнув на віки. Одинацять творів,
що бігли з нею, мов чортів громада,
начинені жахом...
Він шнурами опутав, сили їх
зв'язав, їх опір бгав собі під ноги.
І Кінгу, що був велетень між ними,
він поборов...
і видер в нього таблиці судьбові,
своєю запечатав їх печатю,
собі за пазуху поклав їх.
Оттак зборовши і розторощивши
всіх ворогів, противників страшних,
він привернув Аншара верховладу
і осягнув весь намір Нугдімуда,
могутній Мардук. На богів побитих

вложив тяжкі, нерозривні окови,
і повернув до вбитої Тіямат.
І став господь на груди тій Тіямат,
і розколов їй череп безпощадним
своїм небесним бердишем, розрізав
кроваві жили, й кров її віддав
вітрам північним занести у безвість.
Се бачучи батьки його зраділи,
кричали втішно і веліли дари
йому зносити.

Тоді спочив господь, оглянув пильно
той труп Тіямат, кадовб розділив,
і сотворив із нього дивне діло.

Він розділив його на дві частини:
одну частину підійняв у гору,
зробив із неї кришку — синє небо,
засунув ретязь і поклав сторожу
і наказав їм води не пускати.

Сам обійшов він небо і оглянув
усі місця, став против океану,
против оселі того Нугіммуда,
А зміривши глиbokість океану,
побудував великий дім Ешара,
поклав поверх небесного склепіння,
щоб Ансу, Бель, Еа жили у ньому.

Із дальших табличок лишили ся хіба дрібні
шматочки. Знаємо, що на п'ятій табличці описувало
ся подрібно сотворенє сьвіта, а власне сонця, міся-
ця й звiзд. Із шестої таблички, де мабуť говорило
ся про сотворенє звірів і людей, знайдено поки що
лише невеличкий відривок, де власне говорить ся,
як Мардук творив людей :

Почувши Мардук сю богів промову,
задумав сотворити ще штучнійше.
Розкрив уста, сказав до бога Еа,

відкрив йому, що у нутрі надумав :
„Візьму я кров, відщипну кусень глини,
і зроблю чоловіка, щоб він був...
сотворю чоловіка, щоб замешкав...
і повелю йому богам служити,
а ті нехай живуть собі в палатах.“

Дещо в тім уривку неясне. Замість „візьму я кров“ деякі читають: „візьму свою кров“; замість „кусень глини“ інші читають „кусень кости“. Яка була промова богів, що згадується в першій рядку, невідомо. В усякім разі і тут бачимо, що нарада Ельогім перед сотворенням чоловіка, про яку коротко згадує книга Битія, мала собі далеко докладніший взірець у вавилонській поемі. Що Мардук сотворив чоловіка з глини замішеної кровю, і то своєю власною кровю, се оповідає й Бероз говорячи, що він відрізав собі голову, своєю кровю замісив глину, і з неї сотворив чоловіка.

Сема табличка поеми кінчить ся величанем бога Мардука; тут знов коротко перечисляють ся його діла, поборене Тіямат і сотворене світа з частин її трупа, а про сотворене чоловіка каже так :

Той, що людей сотворив, щоб спасти їх,
милосерний, що годен давати жите;
хай живуть і не забудуть ся його слова
в устах чорноголових, творів рук його.

Що й інші частини біблійного оповідання про сотворене світа мали собі взірці в вавилонських переказах, на се маємо доказ у однім уривку вавилонської вірші, мабуть неналежної до поеми „Інума-іліш“, де говорить ся ось що :

Коли всі боги зробили сей світ,
збудували небо, поклали землю,
сотворили істоти з живою душею,
худобу полеву, звірів по полях —

Як бачимо, навіть те розріжнене звірів від худоби, на яке ми звернули увагу при розборі першого біблійного оповідання, було вже у Вавилонян.

Отся поема, зложена певно на пару тисяч літ перед написанєм тзв. Мойсеєвих книг, вводить нас у той замерклий сьвіт народних вірувань та оповідань, які принесли з собою Гебреї до Палестини і з яких помалу, протягом довгих віків, виробляла ся віра в одного бога. Мойсеєве Битіє стоїть, можна сказати, на другім кінці того ряду: вавилонський Мардук став уже одним Богом, біблійним Ельогім (одичне число Ель, вавилонське Ілю, означене всякого бога). В першім жидівськім оповіданю бачимо ще глухі згадки про боротьбу тих Ельогім з первісним океном — Тіямат-Тегом, але всі подробиці тої боротьби забуті або вмисно відкинені тим, хто списував оповіданє, а Ельогім творять сьвіт самим своїм словом.

VII.

Питане про те, хто сотворив сьвіт і хто зробив усе те, що є довкола нас, належить до найперших питань, які завдає собі людська дитиняча ще думка і на які шукає відповіді. Розумієть ся, в таких справах тисячу раз лекше завдати питане, як відповісти на нього. Дитиняча людська думка відповідає на таке питане дитинячим способом: те що бачить довкола себе, переносить на весь сьвіт і на його початки, уявляє собі творця сьвіта як майстра, будівничого, тільки обдарованого більшою силою від будівничих людей. Увесь сьвіт, се величезний будинок, поставлений на взірець земних будинків. Єгиптянин, що привик був будувати квадратів піраміди, храми, гробниці, уявляв собі також землю величезною квадратною будівлею. Тойже Єгиптянин, що привик був робити ріжнородну посуду з глини на гончарськім точилі, уявляв собі свого бога Хнуму, як він на гончарськім точилі виліплює з глини сьвіт у виді великого яйця, або на такімже точилі виліплює з глини пару людей, — і ми бачимо сей єгипетський образ перенесений живцем також до першого біблійного оповідання про сотворене сьвіта. І взагалі історія всіх релігій показує нам наглядно, як чоловік на кождім ступні свого культурного жи-

тя творить собі богів на образ і подобу своїх власних ідеалів. З часом, коли культурне життя підіймається на висший ступінь, коли дух людський міцніє і бере перевагу над тілесною, матеріяльною стороною, також поняття про Бога робить ся вище, більше духове. Тоді старі, грубі оповідання про богатеслю, бога-гончара або бога-коваля перетолковують ся инакше або забувають ся, а їх місце займають иньші, про бога-войовника, бога-царя, бога-правodawця, а далі доходить і до найвисшого — бога-чоловіколюбця, бога-спасителя.

В жидівських, біблійних оповіданнях про сотворення світа, які ми розібрали вище, сей перехід затемнений і полишив по собі лише невеличкі сліди, такі як сидження духа божого на водах, як згадка про вдихання чоловічого духа в ніздрі, про виникання йому ребра. Та над усіма тими дрібницями панує величній образ Ягве, всемогучого бога, що заслонив собою особи вавилонських та єгипетських божеств, які колись виступали як творці світа.

Далеко виразнійше видно сей перехід від первісних до новіших богів у вавилонській поемі і для того ми ще на хвилю вернемо до неї. Поема малює нам первісний стан світа перед творенням, те що в Біблії названо Тогу-ва-богу, отже первісний океан у виді двох дивовижних божеств Апсу і Тіямат, із яких з часом уродили ся покоління иньших божеств, поки дійшло до сотворення нашого видимого світа. Можемо догадувати ся, що всі ті темні та дивовижні божества повстали в фантазії людей нащів диких, що жили безладно по лісах та полях і не знали над собою ніякого порядку, ніякого закона крім страховищ непереможної природи — моря, похені, грому, пор року, сонця, дня і ночі. Перехід від того первісного стану до культурного життя був дуже повільний, тривав довгі тисячі літ і доконувався серед страшної боротьби між людьми. Се пере-

носить уява пізнійших людей і на небо: перехід від первісного, неупорядкованого світа до нашого довершається ся при помочи страшної боротьби молодших богів супроти старших. Се бачимо у всіх старинних мітольоґіях: у Єгиптян у оповіданнях про війну Озіріса з Тифоном, у Греків у оповіданнях про війну Зевса з Кроносом і т. д.

Та що найцікавійше для нас у вавилонській поемі, се те, що при твореню світа виступає на перше місце Мардук, наймолодший із богів. Се наводить нас на дуже важний історичний слід. Мардук був богом Вавилону. До недавна ми не знали початків історії того міста і для того й значіне виступу того бога не було нам ясне. Та тепер із нововіднайдених написів відомо, що Вавилон не був першою колискою людської цивілізації і старовавилонської держави; що були над долішнім Евфратом міста, які многі сотки, а може й тисячі літ перед Вавилоном мали вже свою цивілізацію і свої святі оповідання. До таких міст належали головнo міста Ур, Ерех, Ніппур, Еріду; кожде з них мало також свого місцевого бога. Пізнійше, коли з тих міст утворилася одна держава, злучено також їх окремих богів у одну божеську-фамілію. Між богами тих найстарших міст нема Мардука, але в Ніппурі був обожаний Бель. Пізнійше, на яких 2000 літ перед Христом, Вавилон під проводом свого великого царя і законодавця Гаммурабі робить ся столицею великого царства, і його місцевий бог Мардук, „наймолодший бог“, так само як Вавилон був наймолодшим між великими містами, робить ся паном над старшими богами. Цікаво, що з його іменем зв'язується нерозлучно імя ніппурського бога Бель, — видно, що Ніппур стояв з давна в тіснім союзі з Вавилоном, і можна догадувати ся, що те, що оповідається в нашій поемі про Мардука, відносило ся колись до Беля, що первісно був окремим богом від Марду-

ка. Як виглядали старші, передвавилонські оповіда-
ня про Бея і сотворенє сьвіта, ми поки що не зна-
ємо; можливо, що ще удасть ся відкопати деякі їх
останки в великих руйновищах тих прастарих міст
південної Вавилонії. Тепер знаємо тільки, що наве-
дена висше поема про сотворенє сьвіта і багато
иньших релігійних віршів та оповідань були зложе-
ні в Вавилоні. Певна річ, що автори тих віршів ко-
ристували ся давнійшими, передвавилонськими по-
вістями про ріжних місцевих богів, але не менше
певне й те, що вони робили в них значні зміни, на-
давали їм нове значінє, щоб усюди вависпити сво-
го національного бога, Мардука. Політика грала
значну ролю не лише в твореню людських відносин
і законів, але також у твореню небесних богів.

